

6. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р-5186, оп. 1, спр. 40, арк. 3.
7. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 20, арк. 120.
8. ДАЧО, ф. Р-5197, оп. 1, спр. 45, арк. 4.
9. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 20, арк. 128.
10. Запис інтерв'ю з Клавдією Степанівною Скотар, жителькою с. Лемеші Козелецького району Чернігівської області 11 лютого 1999 р. / Архів автора.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1356, арк. 40.
12. Федьинский В.И. Гигиена колхозного села / В.И. Федьинский, В.Н. Рябов, Л.В. Лунц. – М., 1952. – С. 92.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1356, арк. 43.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1356, арк. 47.
15. Благоустрій колгоспного села [за ред. О.М. Марзєєва]. – К., 1952 – С. 10.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 296, арк. 21.
17. ДАЧО, ф. Р-84, оп. 8, спр. 8, арк. 155.
18. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / Бабко Ю.В., Бугаєвський Ю.М., Комарова І.Л. і ін., 1941-1976, Т.2 – К.: Політвидав України, 1977. – С. 162.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 337, оп. 4, спр. 118, арк. 12.
20. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 4, спр. 112, арк. 2, 66.
21. Рибак І. Названа праця. – С. 62.
22. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 40, арк. 11.
23. ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 4, спр. 299, арк. 49.
24. ДАЧО, ф. Р-5197, оп. 5, спр. 45, арк. 213.
25. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 40, арк. 4.
26. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 48, арк. 7.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 76, арк. 12.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 76, арк. 98.
29. Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1950) / І. Рибак // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 61.
30. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 69а, арк. 2.
31. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 75, арк. 76.
32. Історія народного господарства УРСР [в 3 т., 4 кн.] / Дерев'янкін Т.І. та ін. – Т. 3. – Кн. 1. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 278.
33. ДАЧО, ф. Р-5186, оп. 1, спр. 107, арк. 1.
34. Рябов В.Н. Благоустроенное трудовое село / В.Н. Рябов. – М., 1952. – С. 16.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 1439, арк. 93.
36. Мироненко М.А. Гигиенические основы планирования сельских населенных мест / М.А. Мироненко. – М., 1981. – С. 16.

Гаврилов В.Н. Восстановление жилищного фонда в колхозных сёлах Украины после фашистской оккупации (на примере областей Северного Левобережья)

Статья посвящена изучению одной из ключевых социальных проблем, которые возникли перед послевоенным селом после изгнания немецких оккупантов – отсутствию жилищного фонда и мероприятиям по его восстановлению.

Ключевые слова: разрушение, строительство, жильё, строительные материалы, колхоз, дом, кредит.

Havrylov V.M. Collective farms' housing stock reconstruction in Ukraine after the fascist occupation (on the example of the Left bank Northern regions)

The article is dedicated to exploring one of the key social problems which post-war village faced after liberation from German occupation, such as lack of housing resources and actions on their rebuilding.

Key words: devastation, construction, dwelling, building materials, collective farm, house, credit.

УДК 614.3:394]:93(477.51–25) «1943/1953»

О.О. Баклажко

**САНІТАРНЕ ОЧИЩЕННЯ ЧЕРНІГОВА
ЯК СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
В 1943-1953 РР.**

У статті відображений стан санітарного очищення міста Чернігова в 1943–1953 рр. та його вплив на здоров'я і життєдіяльність городян.

Ключові слова: санітарний стан, асенізаційний обоз, сміття, нечистоти, вигрібні ями, двірники, інфекційні захворювання.

Чистота в місті – важлива справа, адже бруд і антисанітарія не лише отруюють повітря і псуєть зовнішній вигляд міста, а й безпосередньо загрожують здоров'ю його мешканців. Відтак, санітарне очищення міст є невід'ємною складовою повсякденного життя мешканців. Чернігів був містом, яке істотно постраждало під час окупації. За таких умов усунення і знезараження відходів життєдіяльності в Чернігові у післявоєнний період набрало особливої актуальності. У процесі відбудови заходи з організації санітарного очищення стали важливим елементом нормалізації повсякденного життя городян. В останні роки історики все більше уваги звертають на історію повсякденності радянського суспільства повоєнного часу. Зокрема, суспільно-політичні настрої та моральний стан населення в повоєнний період досліджував В. Кононенко [23]. Вивченню діяльності загальноосвітніх шкіл України в 1943–1953 рр. присвятив своє дослідження Н. Красножон [24]. Серед узагальнюючих досліджень, присвячених проблемам повсякденності слід відзначити праці Т. Вронської [2] та Л. Ковпак [22], в яких схарактеризовано соціально-побутові умови життя населення України у повоєнний період. О. Ісайкіна детально описала побут і дозвілля городян у 1945–1953 рр., приділивши особливу увагу повсякденним практикам [20]. Окремі аспекти повсякденності чернігівців цього періоду висвітлено в роботах А. Карнабіді [21], М. Яцури [32], І. Єдомахи [33], В. Леуса [25], В. Руденка [29] та В. Сапона [30]. Головну увагу автори зосередили на процесах відбудови міста та відновлення міської інфраструктури. Проте, проблема санітарного очищення в цих роботах не дістала детального висвітлення. Залучення нових документів та місцевої періодичної преси дозволяє пролити світло й на ці реалії повсякденного життя повоєнного Чернігова.

До Великої Вітчизняної війни в містах України було проведено низку заходів з метою покращення санітарного очищення міст та зниження захворюваності кишковими хворобами. Зокрема, було збільшено кількість асенізаційних полів, широко проводилось залучення автотранспорту до очистки, органи влади склали проекти очистки великих міст

14.03.2013 р.

тощо [26, 121]. Наслідки війни і окупаційної політики значно змінили стан санітарного очищення міст. На момент звільнення від окупантів в містах України не було технічних можливостей для вивозу сміття, були ліквідовані поля асенізації і припинено знешкодження сміття в спеціальних зонах, знищені сміттєві урни, дворові вбиральні. Сміття закопували чи спалювали прямо у дворах або просто викидали, через що біля будинків виростали гори бруду. Комунальні служби не мали змоги ефективно виконувати свою роботу [20, 68]. Держава намагалася вжити заходів для відновлення і налагодження ефективної системи очищення міст від продуктів життєдіяльності. У постановах наркому комунального господарства УРСР від 12 травня 1944 р. «Про систематичне очищення від сміття та рідких нечистот міст, робітничих поселень і інших населених пунктів УРСР» та раднаркому УРСР від 19 квітня 1944 р. наголошувалось на необхідності санітарного очищення міст, від успішного проведення якого залежало попередження появи і розвитку епідемічних захворювань черевним тифом та дизентерією. Було наказано в містах обладнати асенізаційні обози необхідним приладдям (бочками, возами, гужовим транспортом та кіньми), організувати місця для скидання сміття і зливу рідких нечистот, проводити систематичну очистку території населених пунктів, здійснювати раз на п'ять днів дезінфекцію сміттєвих урн, проводити роз'яснюючу роботу серед населення з питання спалення побутового сміття в печах з метою зменшення його накопичення [8, арк. 8а]. Виконком Чернігівської міської ради 25 березня 1945 р. видав постанову «Про заходи приведення та утримання міста в культурно-санітарному стані та охорону житлового господарства м. Чернігова», в якій оголосив місячник чистоти в місті. Було наказано силами робітників і службовців прочистити і відремонтувати надвірні вбиральні, вигрібні ями, сміттєві баки, а де необхідно – побудувати нові, і в подальшому тримати їх в справному санітарному стані; очистити від сміття вулиць, тротуари, садиби. В подальшому прибирання вулиць, садиб та прилеглих територій повинно було здійснюватися щоденно двічі на добу, а саме: вранці до 8 год. і ввечері з 17 до 20 год. Крім того, бруківку і тротуари центральних вулиць влітку повинні були поливати двічі на добу. Вивозити сміття, гній та нечистоти дозволялося лише у відведені місця звалищ, а саме: для сухого сміття і сухих відходів – на звалище до яру 2-ої Робітничої вулиці (територія між просп. Перемоги і вул. Щорса), для рідких нечистот – на поля звалищ по Халявинському шляху [4, арк. 7]. З 1948 р. дозволялося вивозити сміття на поле по Халявинському шляху та на Подусівку [4, арк. 55], з 1950 р. – на поле по Халявинському шляху, на 2-ий км по дорозі до селища Михайло-Коцюбинське (нині с. Старий Білоус) та в урочище Рашевщина (нині територія від перехрестя просп. Миру з вул.

Боженка у напрямку до заводу «Жовтневий молот») [4, арк. 78]. На кожному звалищі встановлювалися вартові та контрольно-квитанційна система [4, арк. 55]. Для прибирання будинкових дворів та прилеглих територій по всіх домоволодіннях наказувалося найняти одного чи декількох дворників коштом мешканців. Норма площі для прибирання на одного дворника встановлювалася 2780 м². У разі, коли площа, яка підлягала прибиранню, була менша за встановлені норми, дозволялося обслуговувати одним дворником декілька домоволодінь. Власники будинків могли відмовитись від послуг дворників за умови, що вони самі прибиратимуть свої двори та садиби, прилеглі вулиці та тротуари [4, арк. 7, 31, 44]. В 1950 р. норми прибирання для дворників були змінені: взимку норма прибирання забрукованих вулиць становила 1200 м², дворів – 2200 м², влітку вулиць – 1750 м², дворів – 3000 м² [19, арк. 241]. Та на практиці ресурсів для виконання цих постанов бракувало. Післявоєнні реалії в Чернігові були далекі від того, що декларував зафіксований у постановах план дій. Руйнування не дозволяли розгорнути його виконання повною мірою.

В Чернігові каналізацією та очисними спорудами були обладнані лише декілька будинків та державних установ в центрі міста. Решта користувалася надвірними санвузлами з вигрібними ямами. Вивезення рідких нечистот здійснювалося коштом мешканців за допомогою асенізаційного обозу міського комунального господарства. Основним завданням мешканців було не допускати переповнення приватних вбиралень, вигрібних ям та сміттєвих баків. З моменту заповнення вигрібних ям уповноважений будинку вивішував оголошення або обходив всі квартири з проханням внести суму для оплати вивезення нечистот. Проте, низькі статки населення ставали на заваді своєчасного очищення санвузлів, що погіршувало санітарний стан дворів. В результаті часто-густо санвузли переповнювалися, нечистоти заповнювали територію дворів та прилеглих вулиць. Санітарна епідеміологічна станція наполягла на урегулюванні цього питання шляхом запровадження стягнення плати за вивіз нечистот при стягненні квартплати у розмірі згідно її фактичної вартості [19, арк. 215, 243]. Середній тариф за вивіз 1 м³ нечистот в 1944 р. складав 15 крб. [12, арк. 19]. В 1946 р. тариф підвищився до 35 крб. за 1 м³ [14, арк. 60]. В 1950 р. тариф складав 28 крб. 61 коп. за 1 м³ [16, арк. 14], а у 1953 р. його було знижено до 23 крб. 37 коп. [17, арк. 9].

Несвоєчасне вивезення сміття і нечистот було обумовлене також недостатнім обладнанням асенізаційного обозу міста. Крім того, гужовий транспорт та коні досить часто залучалися до інших робіт, зокрема для весняної оранки полів та на місцеві будівництва [7, арк. 143]. У Чернігові після звільнення 21 вересня 1943 р. асенізаційний

обоз частково зберігся і нараховував лише 6 коней в господарстві та 22 особи експлуатаційного персоналу [10, арк. 6]. Враховуючи, що кількість населення станом на 1 листопада 1943 р. складала 26585 осіб, цього було замало [9, арк. 40]. В 1947 р. кількість коней у розпорядженні асенізаційного обозу Чернігова збільшилась до 17 [15, арк. 50], в 1951 р. – до 21. Автомашина для збирання сміття (самоскид) в господарстві асенізаційного обозу з'явилася лише в 1949 р. [16, арк. 14]. При щоденній потребі у вивозі сміття та нечистот в 200 м³, оснащення дозволяло вивозити до 40 м³, внаслідок чого санітарний стан міста не покращувався [7, арк. 121]. Кількість коней в 1953 р. була доведена до 37, кількість автомашин – до 2 одиниць, налічувалося 3 асенізаційні поля площею 12 га, кількість міських громадських вбиралень – до 5 [18, арк. 14], кількість кінних асенізаційних цистерн для рідких нечистот – лише 14.

Приведення в належний стан дворів та прилеглих територій в значній мірі покладалось і на самих мешканців. Проте, реалізація більш важливих потреб змушувала городян менше уваги приділяти питанням збереження чистоти. Частина надвірних сантехнічних об'єктів міста знаходилась в несправному стані – деякі вбиральні не були обладнані захисними люками, а спрощене обладнання помийних ям (переважно без решіток для відділення рідини від сміття) ускладнювало їх очистку. На 1952 р. лише 10–15%, домоволодінь були забезпечені сміттєвими баками [7, арк. 143]. На сторінках періодичної преси повсякчас з'являлися звістки про наслідки несвоєчасного вивезення сміття. Зокрема: «На подвір'ях будинків лежали гори сміття» [27, 3]; «В кінці вул. Леніна, біля р. Стрижень, утворилася обвалляма, куди з усього міста звозили і звалювали сміття і перегній» [28, 6]; «На розі вул. Коцюбинського та Комсомольської біля продуктових крамниць було зібрано сміття з усіх вулиць, а для харчових продуктів це було погане сусідство. На Вокзальній вулиці було накидано чимало гною, що отруювало повітря навколо і псувало вигляд міста при в'їзді. На розі вул. Комсомольської та Пролетарської була влаштована справжня помийна яма. Хвилі вітру розносили по вулиці огидливий сморід. А в кількох кроках від цього місця містилася продовольча крамниця, де громадяни одержували хліб та інші продукти» [1, 5]; «Біля лікєро-горілчаного заводу лежали цілі гори скла та інших відходів» [3, 2] та ін.

Через антисанітарний стан Чернігова для мешканців постійно існувала загроза епідемічних захворювань, особливо черевного тифу та дизентерії. Для попередження розповсюдження кишкових інфекцій проводилися обов'язкові щеплення від черевного тифу [4, арк. 3].

Через постійне зростання кількості сміття на подвір'ях міста, біля звалищ спостерігалось значне скупчення безпритульних тварин. Частими ставали

випадки захворювання собак на сказ та укуси ними місцевих мешканців. З метою попередження таких випадків в Чернігові з 1947 р. всіх власників собак (приватних осіб, установ та підприємств, організацій) зобов'язали їх зареєструвати у міському відділі комунального господарства, після чого господарям видавали номерні знаки, які прикріплювалися до ошейників тварин. Дворові собаки повинні були утримуватися лише на металевій прив'язі й у наморднику, заборонялося вигулювати тварин на вулицях міста без намордників і повідка [4, арк. 41]. Обов'язковою була попереджувальна табличка на воротах двору про наявність собаки. При перевезенні собак за межі міста і навпаки, господар повинен був мати ветеринарну довідку про стан її здоров'я [5, арк. 22]. Усі бродячі та безгосподарні собаки підлягали виловлюванню і знищенню [4, арк. 41]. Крім собак, виловлюванню та знищенню підлягали всі бродячі коти [5, арк. 22]. Цим також повинен був займатися асенізаційний обоз міста. Було обладнано спеціальний воза з будкою та з 10 липня 1948 р. розпочато відлов безпритульних собак та знімання з них шкіри на салотопці [4, арк. 62]. Собаки, які покусали людей або тварин, підлягали знищенню [4, арк. 72]. Так, в 1951 р. було піймано і знищено 51 безпритульну собаку. Кількість мешканців, покусаних хворими на сказ собаками, постійно збільшувалася. Вони нападали на перехожих навіть на центральних вулицях міста. Зокрема, за 1951 рік було покусано 120 осіб, які змушені були пройти курс щеплення проти сказу [6, арк. 5].

Таким чином, санітарне очищення Чернігова в післявоєнний час являлося невід'ємною складовою повсякденного життя населення. Попри заходи влади у сфері організації ефективної очистки міста, післявоєнний санітарний стан Чернігова залишався незадовільним. Здебільшого це було результатом не лише недостатнього оснащення санітарних служб міста, а й діяльності самих мешканців. Післявоєнні нестатки породили низку інших потреб, зокрема в їжі, житлі, одязі, що за своєю необхідністю переважали потребу в чистоті. Таке становище негативно впливало на здоров'я населення міста і постійно загрожувало епідемічними хворобами.

Посилання:

1. Бруд і антисанітарія // Деснянська правда. – 19 квітня 1946. – № 79. – С. 5.
2. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т.В. Вронська. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1995. – 83 с.
3. Дбати за чистоту // Деснянська правда. – 11 липня 1953. – № 135. – С. 2.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-90, оп. 3, спр. 16.
5. Там само, спр. 87.
6. Там само, спр. 92.
7. Там само, спр. 107.
8. Там само, ф. Р-3855, оп. 3, спр. 3.

9. Там само, спр. 11.
10. Там само, спр. 56.
11. Там само, спр. 134.
12. Там само, спр. 176.
13. Там само, спр. 188.
14. Там само, спр. 199.
15. Там само, спр. 211.
16. Там само, спр. 279.
17. Там само, спр. 332.
18. Там само, спр. 333.
19. Там само, спр. 423.
20. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ісайкіна Олена Дмитрівна. – Київ, 2006. – 240 с.
21. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно – історичний нарис. – 2-е вид., перероб. і доп. / А.А. Карнабіда. – Київ: Будівельник, 1980. – 128 с.
22. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л.В.Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
23. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Дис. канд. іст. наук 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний університет ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2004. – 231 с.
24. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): Дис. канд. іст. наук 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 210 с.
25. Леус В.М. Чернігів. Погляд через століття / В.М. Леус. – Київ: «Мистецтво», 1990. – 168 с.
26. Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. Труды второй конференции (17-19 декабря 1946 г.). – М.: Академия медицинских наук СССР, 1948. – Т.1. – 175 с.
27. Навести порядок в коммунальному господарстві // Деснянська правда. – 2 вересня 1950. – № 174. – С. 3.
28. Про дрібниці, які не помічають керівники міськради // Деснянська правда. – 1 грудня 1946. – № 238. – С. 6.
29. Руденок В.Я. Чернігов: из века в век / В.Я. Руденок. – Чернігов, 2007. – 48 с.
30. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – 128 с.
31. Чи можна з цим миритися // Деснянська правда. – 14 травня 1950. – № 95. – С. 3.
32. Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини / М.Т. Яцура. – К., 1968. – 169 с.
33. Яцура М.Т. Чернігів: Короткий історичний нарис / М.Т.Яцура, І.І. Сдомаха. – Київ: Радянська школа, 1958. – 136 с.

Баклажко О.А. Санитарная очистка Чернигова как составная повседневной жизни в 1943–1953 гг.

В статье отображено состояние санитарной очистки города Чернигова в 1943–1953 гг и его влияние на здоровье и жизнедеятельность горожан.

Ключевые слова: санитарное состояние, ассенизационный обоз, мусор, нечистоты, выгребные ямы, дворники, инфекционные заболевания.

Baklzhko O.O. Sanitary cleaning of Chernihiv as a component of everyday life in 1943–1953

The article reflected the state of sanitary cleaning in the city of Chernihiv in 1943–1953 and its impact on the health and livelihoods of citizens.

Key words: sanitary state, cesspoolage service, garbage, sewage, cesspools, cleaners, infectious disease.

13.03.2013 р.

УДК 821.161.2–94Довженко:355.48(430:477) «1939/1945»

Т.П. Демченко

**РОЛЬ «ЩОДЕННИКА» О. ДОВЖЕНКА
У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ**

У контексті підходів сучасної української історіографії у статті аналізується значення «Щоденника» О. Довженка як унікального джерела формування історичної пам'яті про останню війну.

Ключові слова: Друга світова війна, український народ, моделі історичної пам'яті, «Щоденник».

«Щоденник» Олександра Довженка по праву вважається одним із найавторитетніших джерел з висвітлення історії України у роки Другої світової війни. Дослідники відзначають правдивість, достовірність його записів, вказують, що автор «добре розумів геостратегічне і геополітичне значення України у світовій, а тим більше європейській історії» [1, 8-9]. Безумовно, що даний документ особового походження відіграє унікальну роль і в процесі формування історичної пам'яті про війну.

Як відомо, «здатність етносу до самоорганізації та розвитку визначається особливостями його перцепції (сприйняття), історичної пам'яті, уяви, розуму, волі. Колективна пам'ять є формою зберігання значущої інформації, символів, образів, нормативних стереотипів, прецедентів тощо. Формою соціального контролю над пам'яттю є уживана в суспільстві та чи інша модель історичного опису (дискурс історії). [...] Та чи інша конфігурація усіх цих ментальних складових певної спільноти становить ментальний комплекс цієї спільноти, до якого, зрештою, прив'язана національна модель бачення світу, що має регулятивний вплив на організацію всього соціуму й здійснення відповідних внутрішньо- та зовнішньополітичних акцій» [2, 131-132].

Цей процес є надзвичайно складним і суперечливим, що й демонструє стан сучасного українського суспільства. Конкретизуючи проблему, важко не погодитися з висновком В. Гриневича: «Офіційну політику України щодо пам'яті про Другу світову війну можна загалом схарактеризувати як спробу об'єднати складники «старої» (радянської) та «нової» (західної) традиції в новій моделі. З одного боку, Україна інколи схиляється до надмірної ідеалізації попередньої війни та створення міфів шляхом конструювання нових символічних систем для опису «героїв» та «ворогів». З іншого – в офіційних оцінках війни з боку найвищого українського керівництва помітні антикомуністичні та антиімперіалістичні мотиви. У цьому плані українська модель історичної пам'яті [...] дуже нагадує моделі пам'яті, вироблені в низці посткомуністичних країн Європи» [3].

Фундаментальний двотомник нарисів «Україна в Другій світовій війні» продемонстрував прагнення